

Mall Hiemäe

Väike puu- ja
põõsaraamat

rahvapärimusest

Pühendan selle raamatu
kõigile loodushuvilistele.

Mall Hiimäe

Väike puu- ja
põõsaraamat
rahvapärимusest

EKM Teaduskirjastus
Tartu 2020

Koostanud ja toimetanud Mall Hiimäe

Illustratsioonid: Mari Hiimäe

Korrektuur: Kadri Tamm

Küljendus ja kujundus: Pille Niin

Tehniline abi: Tuuli Otsus, Risto Järv

Avaldatud pärimustekstid on Eesti Kirjandusmuuseumi
Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest.

Raamatu ettevalmistamist ja väljaandmist on toetanud Eesti
Kirjandusmuuseumi baasrahastusprojekt EKM 8-2/20/2,
Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-
uuringute Tippkeskus) ning Eesti Kultuurkapital

Autoriõigus: Mall Hiimäe; Eesti Kirjandusmuuseum

ISBN 978-9949-677-66-5

Trükk: Greif

Sisukord

Eessõna	7
Sissejuhatus	9
Haab	23
Jalakas	32
Jugapuu	39
Kadakas	44
Kask	59
Kibuvits	79
Kukerpuu	84
Kuslapuu	88
Kuusk	91
Künnapuu	108
Laukapuu	113
Leeder	116
Lepp	120
Lodjapuu	127
Mänd	131
Näsiniin	140
Paakspuu	144
Paju	147

Pihlakas	153
Pooppuu	165
Pärn	169
Saar	182
Sarapuu	186
Tamm	192
Toomingas	207
Türnpuu	211
Vaher	215
Viirpuu	219
(Mets)õunapuu	222
Liigiloend	226
Eesti kihelkonnad	228
Kirjandus	229

Eessõna

Selles raamatus tutvustan enamikku Eestimaa looduslikest puu- ja põõsaliikidest ning meie uskumusi, teadmisi ja arvamusi neist Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude põhjal. Eeldused inimese tähelepanu pälvida on liigiti erinevad. Kõige tavalisemaid, aastasadu kõige olulisemaks peetud metsapuid kaske, kuuske ja mändi teame kõige paremini. Peale nimetatute kuuluvad vaimses pärandkultuuris tuntuse ja tähenduslikkuse poolest esikümnesse tamm, pärn, pihlakas ja kadakas. Hiiepuuna on esil pika eaga kõrgekasvulised puuliigid. Võimsaks sirgunud üksikpuu seob inimkultuuris endaga sajanditetaguseid aegu nagu mälestusmärk. Pihlakas ega kadakas ei ole suuruse poolest vägevad, kuid neile on loodus andnud eelduse rahvausus populaarseks saada maagilise abivahendi ja väekandjana.

Käesolevasse väljaandesse kuulub tähestikulises järjestuses u 30 kodumaist puu- ja põõsaliiki või nende perekonda. Võrdluses nimekasutusega teistel soomeugri rahvastel selgub, et puuliikide kohta on hulgaliselt ühest ja samast sõnatüvest lähtuvaid nimetusi välja kujunenud, ent põõsaliikidel ühtseid ja üldkasutatavaid nimetusi pole, pigem on mõnedki teistelt rahvastelt kultuurilaenu üle võetud. Eestis kasvab haruldasi, peamiselt läänepoolse levikualaga põõsaliike (nt laukapuu), mõnel on olnud liiga vähe

rakenduslikku otstarvet (nt tuhkpuu), mõned kannatavad tõrjutuse all (nt kukerpuu), mõne puhul on täpne liigimääramine botaanikulegi raske (nt pajude perekond).

Raamatu sissejuhatuses käsitlen eraldi peamisi puu- ja pöösaliikidesse puutuvaid pärimusvaldkondi: rahvapärast nimekasutust, tekke- ja seletusmuistendite loomeallikaid, kosmogoonilise maailmapildi kajastusi, muutusi suhtumises pühapuudesse, metsa ja puude teemat hiiemuistendites, regilauludes, mõistatustes, rituaalses ning agraarmajanduslikus kalendrikombestikus, nüüdisaegses uusususundis. Tekstideosa igale peatükile eelneb kommentaar vastava liigi bioloogilise iseloomustusega, osutatud on nimeprobleemile ja pärimuslikule kuvandile. Ruumi kokkuhoiu huvides on taimravi teaduslikus meditsiinis näidustatud võimalused ja puidu etnograafiline kasutus tagaplaanil. Kuna folkloori kui anonüümse kollektiivse loomingu käsitlemisel on hakatud 20. sajandi lõpul üksikisiku loojarollile rõhku panema, koostas in Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööliste 2018. a suunava küsitluskava „Puud ja inimesed“ ning küsitlesin loodushuvilisi. Tänaväärt vastajaid oli üle 30. Vastustes on esil kultuuriline vaatenurk. Kuigi maagiavõtete kasutamine on taandunud, väärtustatakse nüüd puid-pöösaid senisest enam kui looduse väe kandjaid.

Tartus, 7. jaan. 2020

Mall Hiimäe

Sissejuhatus

Arhiiviürikud. Puu- ja põõsaliikide kohta pandi kirja rohkesti rahvapärimust vastuseks rahvaluulekogumise suurorganiseerija Jakob Hurda üleskutsule „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele“ 1888. a (Hurt 1989: 45–56). Üleskutses leidub eraldi rubriik rahvabotaanika teemal. Nimetatud on kaske, leppa, tamme, pedakat, toomingat, kadakat ja pihlakat ning lisatud vihje: „Kahest viimasest on palju arvamisi olemas.“ Esile on toodud kasutusvaldkonnad – arstimisvahendina, värvimiseks ja „ebausk tembutamiseks“ (samas: 54). Otstarbe esiletoomisel pidas pastoriharidusega Hurt vajalikuks lisada, et rahvausk pole tõsiseltvõetav. Siiski leidub mööndus rahvaravi kohta: „Siin ei ole mitte kõik tühi arvamine, veel vähem ebausku, vaid mitme aastasaja rahvatarkus“ (samas: 55).

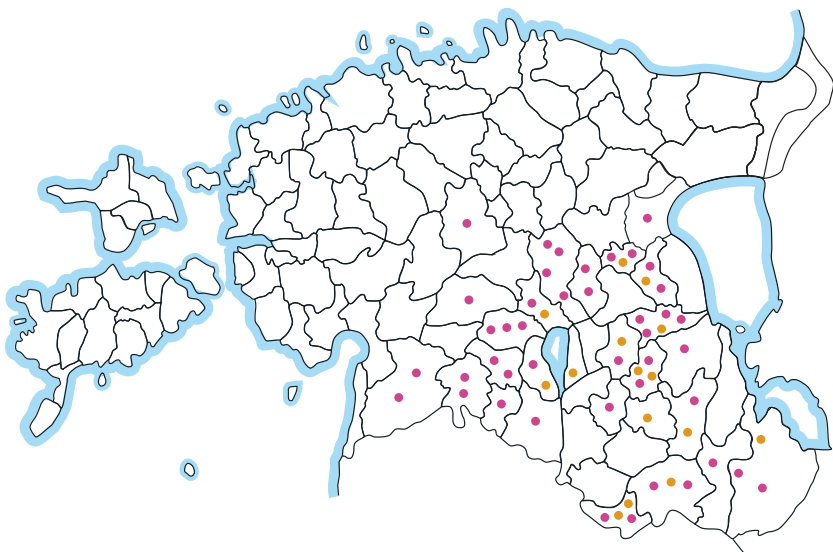
Ka Matthias Johann Eisen õhutas kirja panema lugusid puudest, nagu ohvri- ja hiiepuud, tähtsa ajaloosündmusega seotud puud jts. Eesti Rahvaluule Arhiivi loomisega 1927. a kujunes ühtlasi võimalus alustada süstemaatilist kogumist ja korraldustööd. Üks suurejoonelisi kogumisaktsioone oli kohamuistendite talletamine koolide ja kooliõpilaste abiga 1938/1939. õppeaastal. Üksikpuudest maastikul laekus kohajutte kogu Eestist. Traditsioonilise puu- ja põõsaliikide

kasutuse kohta rahvameditsiinis, fenoloogilise orientiirina jne on teavet kogutud nii kohalike korrespondentide abil kui erialatöötajate poolt, tänapäeval on senisest enam tähelepanu pälvinud inimese suhe ümbritseva keskkonna ja loodusobjektidega.

Arhiivainestik trükistes. Vaimse kultuuri pärand puu- ja põõsaliikidest on koondatud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi, ainelist kultuuri käsitlevad kirjeldused asuvad Eesti Rahva Muuseumis. Jäika temaatilist piiri nende rubriikide vahel pole, eriti kui vaimne ja aineeline poolus moodustavad terviku. Trükistest esindavad seda käsitusviisi folkloristi ja usundiurija Oskar Looritsa koostatud valimik „Endis-eesti elu-olu II. Lugemispalu metsaelust ja jahindusest“ (1941, II tr. 2004) ning etnograaf Ants Viirese „Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris“ (1975). Arhiivimaterjalidele ning mõlemale väljaandele toetub põlispuude uurija Hendrik Relve raamat „Puude juurde. Puud ja põõsad looduses, pärimustes ja nüüdses kasutuses“ (1998). Selgitusi ning tutvustusi, sh puu- ja põõsaliikide osatähtsusest rahvameditsiinis ja teaduslikus meditsiinis on pakkunud peale juba nimetatute üsna mitmed rahvaluulekogusid kasutanud uurijad, nt meditsiinidoktor prof. Aili Paju („Aed kui apteek“, 1991), farmakognost prof. Ain Raal („101 Eesti ravimtaime, 2013) jt. Ilmunud on ka tõlketeoseid.

Igale puu- ja põõsaliigile oma nimi. Uurali sõnatüvi *kuuz* märgib kuuske, *jala(kas)* on läänemeresoome sõnatüvi. Mida laiemalt levinud ja mida enam seoses elatusaladega kasutatust leidnud on liik, seda ühtlasem ja ühtlustunum on nimekasutus. Eesti taimenimetuste suurkogumise organiseerija botaanik Gustav Vilbaste materjalikogu (Vilbaste,

TN 1–11) maht Eesti Rahvaluule Arhiivis on 8373 lk. Nime-
tuste vanuse kohta kirjutab ta: „Kahtlemata on osa taime-
nimesid igivanad ja kuuluvad läänemeresoome aluskeelde.
Need on peamiselt puude ja sagedamini esinevate põõsaste
nimed. Ka söödavate marjade, puuviljade ning isegi osade
umbrohtude nimed näivad olevat väga vanad, kuigi viima-
sed ei ole ühtlased kogu Eesti alal“ (Vilbaste 1993: 59). Meie
kõige varieeruvama nimekujuga puuliikide seas on Vilbaste
tutvustanud paakspuud. See liik on väliselt üsna sarnane
türnpuuga. Nii juhtubki, et nimetus saab kehtida rohkem

Lõunaeestilistes nimevariantides türnpuu kohta on
kõige populaarsem täiendsõna *kitse-* (*voho-*); nimeosis
soe- (*hundi-*) on märksa vähem tuntud (Vilbaste 1993:
526–527).

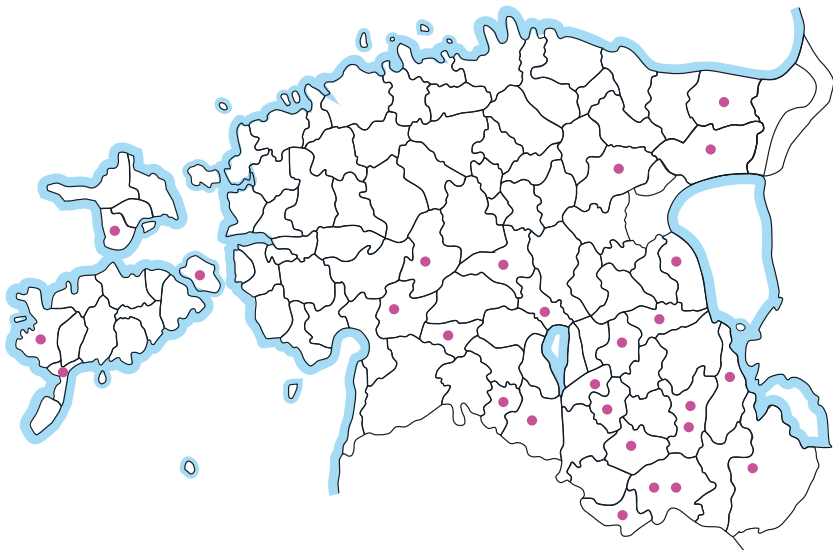
kui ühe liigi kohta rahvasuus ja varasemas trükisõnas, kuni ametlikku nime pole veel täpsustatud või pole seda omaks võetud. Kõige mitmekesisem nimekogum kuulub pajudele. Puu- ja põõsaliikide rahvapäraseid nimetusi tasub otsida ka nt keeleteadlase Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“ kolmandast köitest (1962: 276–287). Liiginimele on tavaks lisada ladina vaste, olgu tegemist dendroloogi, etnoloogi, dialektoloogi vm eriala esindaja teosega. Käesolevas raamatus olen kasutanud metsateadlase prof. Endel Laasi „Dendroloogias“ esitatud liigikirjeldusi (Laas 1987) ning „Eesti taimede levikuaatlase“ andmestikku (Kukk, Kull 2005).

Miks väikesemöödulistele põõsana kasvavatele liikidele ikkagi puu nimi antakse (nt *kukerpuu*, *kuslapuu*, *sarapuu*), lähtub vajadusest osutada liigi kuulumisele puude, mitte rohttaimede hulka. Liikide puhul, mis võivad puukujuliseks kasvada (nt kadakas, pihlakas, remmelgas), pole täpsustus oluline.

Maailmapuu ja eluoks. Mütoloogilises tunnetuses sümboliseerib maailmapuu (*arbor mundi*) kolmetasandilist maailma, selle kolm mõõdet on puu võra – ülemine maailm ehk taevas; tüvi – maapealne, inimeste maailm; juured – all-ilm. Eesti folklooris tuleb kosmogoonilise maailmapuu kujund ette lüroepilises regilaulus „Suur tamm“. Põhjala maailmasamba kehastuseks on arvatud kuuske.

Eluoks (saksa k *Lebensrute*) on looduse elujõu kehastus halja oksa näol, rituaalne väekandja tervise ja viljakuse saavutamiseks. Rahvakalendri kombestik on eluoksal koht mitme tähtpäeva tavandis; puuliikidest on esil kask, paju, kadakas ja kuusk.

Ravimaagia on maagilise mõtteviisi osa. Mis teaduslikus meditsiinis taimravi kohta objektiivset kinnitust on saanud, see on farmakoloogias soovituslikuna ka korduvalt välja pakutud. Kui rahvapärimusega tutvuda, siis selgub, et selles valdkonnas on terve arsenal ravimaagiasse puutuvaid võtteid (Hiimäe 2012). Suur osa neist on heauskselt kasutusele võetud mingist analoogiast lähtudes. Juba antiikajast on teada väljend *similia similibus curantur* – sarnasega ravitakse sarnast. Arvatavalt tuulest saadud (naha)haigust peeti sobivaks suitsutada tuulepesaks ehk tuuleluuaks nimetatava tiheda oksarägamoodustisega puu võras. Haige hamba või valulise igeme torkimisel mürgise näsiniine pulgaga loodeti Lõuna-Eestis abi saada hambavalu vastu. Vägevust usuti

Teated näsiniine kasutamisest hambaravis.

olevat välgulöödud puu küljest võetud tikul. Haiguse ülekandmisest kasvavale puule on rohkem teateid Eestimaa lääneosast. Haigeid kohti, nt paiseid vajutati linase riide riba või lapiga ning lapp kinnitati ohvripuu külge. Eluoksakujutelмага näib geneetilises seoses olevat vihtlemistava. Maagilise väe poolest on eriti kõrgelt hinnatud pihlakas ja kadakas kui ennetusvahend. Kadakasuitsuga tõrjuti tubadest haigusvaimud, augule seinas pandi pihlakast prunt ette, et luupainaja öösel tuppa ei pääseks magajat kimbutama. Tänapäevalgi on pihlakaoksal autos kaitsemaagiline tähendus. Veel 21. sajandil leidub igapäevaelus kohta nii arvu- kui sõnamaagiale.

Põlispuu saab kinnismuistiseks palju hõlpsamini kui põõsas. Puu esinduslikkusele annab kaalu kõrge iga, võra suurus ja kuju, kasvukoht. Pühakspeetavate puude kohta kasutatakse määranguid *Rootsiaegne, tuhandeaastane, püha hiie jäänus, tohutusuur* jm; ühe ja sama puu kohta võib kasutusel olla mitmeid motiive (vt Remmel 1998). Mõnedki neist võivad olla praegusajalgi tõesena võetavad, ent enamasti käsitatavad kui inimeste loodud lisa looduse loomingule.

Eesti Rahvaluule Arhiivile 19. sajandi teisest poolest alates laekunud muistenditemaatika on eraldi motiivide näol järgmine.

Puu on jäänuk muistsest hiiesalust. Esiviisikusse kuuluvad tamm, pärn, mänd, kuusk, (must) lepp. Viisikule lisanduvad pihlakas ja kadakas. Hiiepärimus on tunnuslik Põhja-Eesti rahvatraditsioonile.

Tegemist on ohvri- ja/või ravipuuga (viimane on iseloomulik Eestimaa lääneosale).

Puu (tamm, pärn) on oma asukohale ise tulnud.

Tegemist on puuks muudetud/nõiutud inimestega/pulmalistega.

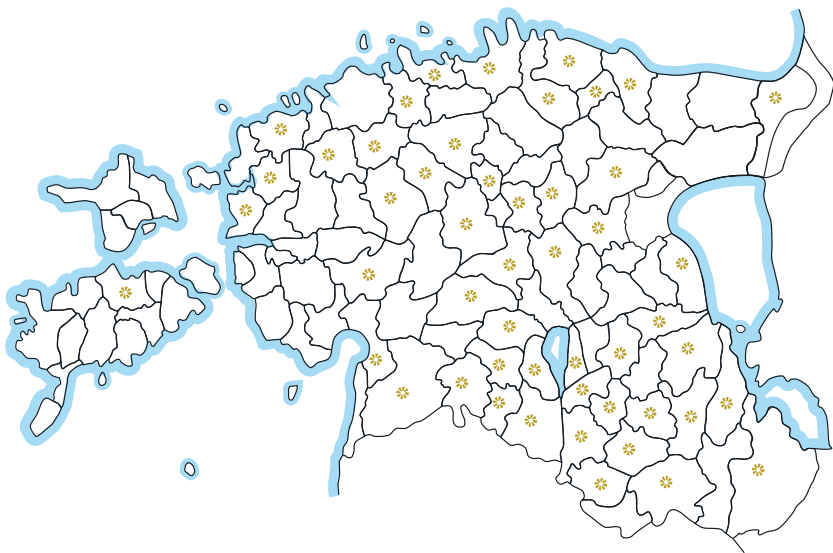
Puu on peidetud aarde tähiseks.

Puu on istutatud katkust pääsemise tähistuseks.

Puu (enamasti tamm, harvemini mänd) on Rootsi kuninga istutatud või tema tõlla tiislist kasvama hakanud.

Puu juures on Rootsi kuningas, Peeter I vm ajalooline isik viibinud (istunud, lõunat söönud).

Puu alla on kuulus väepealik maetud.

Rootsi kuninga (Rootsi sõja, Rootsi aja jne) teematikaga seostatud põlispuu-motiivistiku levik kihelkonniti.

Puu saab kellegi surmasaamise paiga tähiseks.

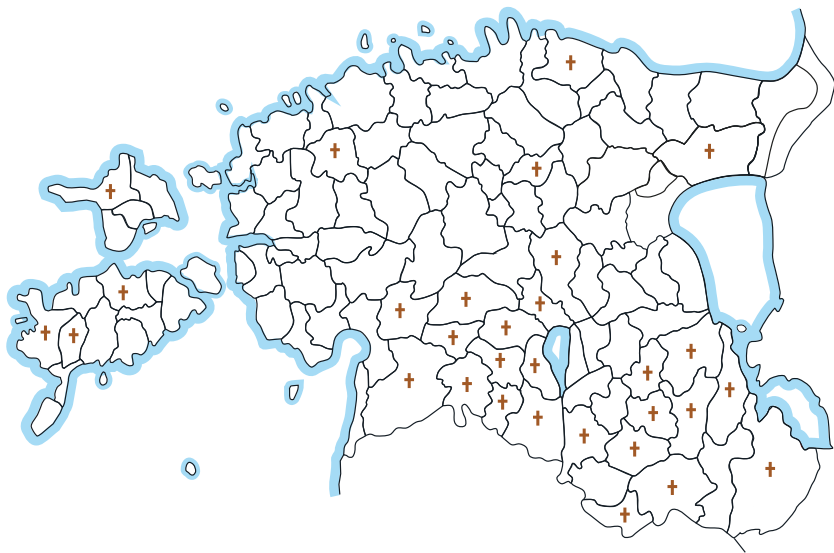
Puu juures nähakse üleloomulikke olendit.

Puu, mille juures on orje pekstud.

Puu ladvas (kuusk, mänd) on sõjaaegne valvamispaik.

Puu on orientiir maastikul (teekonnal, rabas, merel) liiklejatele (vt ka Hiimäe 2008: 371–377).

Ristipuud. Väga vana algupärane ristipuu märgistamise tava Eestimaa lõunapoolses osas, kus matuserongi möödumisel teeäärsetele okaspuu-segametsapuudele (kuusk, mänd, harvemini kask vm liigid) riste on löigatud; nimetatakse sellist

Ristipuu-kombe ja risti lõikamise rituaali levikupilt (Kõivupuu 1996: 55–74 järgi).

metsa ristimetsaks, enamuspüüliigi järgi ristikuusikuks või ristimännikuks. Pärimusteateid mitme ristiga üksikpuudest on ka mujalt ning kombe leviku kohta andmeid teisteltki Euroopa rahvastelt. Tähtsust on seletatud erinevalt (vt Kõivupu 1996). Võib oletada, et ristiusueelsel ajal pidi maagiline märk kaitsma kogukonnaliikme hinge tema teel teispoolsusse – surnuteriiki; hilisemate aegade rahvaus (veel 20. sajandil) pidi ristimärk tehtama takistuseks – piiritähiseks, et surnuvaim ei pääseks koju käima; praegusajal on reliktnie ristimärgi elavasse puusse lõikamise komme käsitletav lahkunu mälestusriitusena.

Tekke- ja seletusmuistendid. Legendid. Rahvajuttude klassifitseerimisel on muistendite ja muinasjuttude rühma eritlemisel lähtunud sellest, kas pärimusekandjad jutu töölevastavusse usuvad või on tegemist väljamõeldisega. Igatahes on seletused puuliikide loomisest ja nende tunnuslikest omadustest pigem ikka väljamõeldis. Silmas on peetud liigi tunnuseid, nt okkalisus, koore värvus, varjataluvus, viljade ja lehtede välimus jne. Pärimustekstides pakutakse kohane seletus, tegutsejaks on üleloomulik väekandja: taevataat, vanaisa, tundmatu vanake, madalama seisusega tegelastest vanatont, kuradi poeg jts. Äratuntavalt kristlike tegelastega tekke- ja seletusjutte on folkloristikas nimetatud legendideks. Kõrgemalseisvateks tegelasteks on enamasti püha perekonna liikmed Jeesus, Jumalaema Maarja, Jumal; toetunud on piiblainestikule, motiivistik on rahvusvahelise levikuga. Eestimaa puu- ja põõsaliikidest on esindatud haab, kadakas, kask, kibuvits, kuusk, lepp, pihlakas, tamm.

Mets ja puud regilaulus. Ühe metsarahva laululoomingus tundub iseenesestmõistetav alustada jutustavat laulu sõnadena: „Läksin metsa kõndimaie...“ Algussõnadega antakse teada, et tegemist on minekuga mõttelisest kodupiirist välja-poolle, teistsugusesse keskkonda. Järgneb kirjeldus metsas juhtunust. Huvitav on jälgida, kuidas metsa kui puistu mõistet puu- ja põõsaliikide nimetamise teel edasi antakse – igas värsis üks liik vastavuses algriimi ja värsijala pikkuse nõuetega. Siintoodud laulus läheb noormees metsa ja kohtab seal neidusid.

Lätsin mõtsa kõndima
udutsella hommikulla,
kavvatsella kaste'ella.
Mis mina leisin mõtsastagi?
– Leisin salku saarepuida
ja tõise salku sarapuida,
kolmas salku kuslapuida,
neljas salku neidusida... (Puhja, 1888)

Metsapuid on võrreldud inimestega: nagu puud ei põlga ühteist, kuigi pole ühepikkused – mõned on kõverad, mõned sirged, mõned jämedad, nõnda peaksid ka inimesed omavahel läbi saama. Peiu võrdkuju on kuusk, neiu on lepp või kask.

Tamm kasvi Tarvastu mäele,
kask kasvi Riia karjamaale,
oksa neil ütte hoiave,
ladva ütte langeve... (Halliste, 1889)

Puud annavad inimestele varju ja kaitsevad kuuma eest, on abivalmis või tõredad.

Läksin metsa kõndimaie,
vahtrapuida vaatamaie,
kasepuida kiskumaie,
lepapuida laasimaie.
Lepp es lase, kask es kuula,
vaher es viida mo aegada.
Aga kuuske kullakene,
lõhmuspuude lahke lehti
varjas mu päeva palavad,
kuuma aega kurjemad. (Paistu, 1893)

Metsale ja puudele jagub kiitust teekäigulauludes, minnes mõisateole, marjule, pähklile, vihtasid valmistama, õitsile, kiigele. Lauldud on metsas laulmise mõjust ja rõõmust.

Lähme laande laulamaie,
lepikus lelutamaie,
mõtsakurru kukkumaie!
Mede laas taht laulamesta,
lepik taht lelutamesta,
mõtsakuru kukkumesta... (Vigala, 1895)

Kosjafantaasiate ja ilutsemislaulude kõrval leidub teisemaid – hagude ja tarbepuude raiumisest. Kasevihtade valmistamise kohta öeldakse laulusõnades, et noorte puude latvu ei tohi murda, jäetagu ladvad „linnul minna, käol tulla,/ sisaskil sisen eläda“ (Tartu, 1898). Ei saa öelda, et töölaulu sõnumi sisu iga kord kajastaks puuliigi praktilist kasutamist. Tammest küll tehakse tarberiistu, kuid teisel on sõiduki valmistamise kirjelduses nimetatud materjaliks sobimatuid liike.

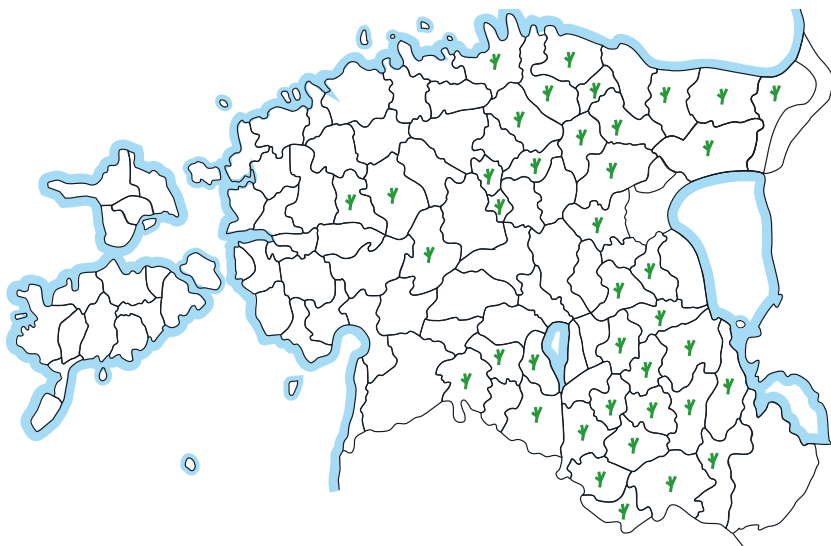
Jaan tegi saani sarapuise,
saani tallad takispuised,
kodarad tegi kukispuised. (Karuse, 1882)

Laulutekstis võivad olla saanil „aisad õunapuised“, „regi remmelgane“, hobusel „rangid vahterased“ ja „look türnapuine“. Ilmselt on siin kõva puiduga puu- ja põõsaliikide nimetamisega tahetud rõhutada, et meistrimees Jaan tegi hästi vägeva saani. Tähelepanu ei pöörata ei sarapuule, kuslapuule ega kontpuule, vaid puidu kõvadusele. Seevastu võrdluses „läks kui lepase reega“ on silmas peetud lepapuidu kergust.

Mõistatused – olgu nad puude, loomade, lindude, putukate, põlluviljade või taevakehade kohta – loovad kujundliku võrdluspildi, mille järgi tuleb ära arvata, kellega või millega tegemist on. Mõistatuslauludes on küsimus-vastus värssides. Puuliikide mõistatamisel tuuakse meelsasti esile seos inimesega: nt kübar, kasukas (kasel valge kasukas). Mõistatuses okaspuude kohta on samuti võrdluspildis inimene oma olemises ja tegemistes. Tundub küll, et õige vastuse väljütlemine polnud kerge vanasti ega oleks seda ka praegusajal: „Kõik kuningad ajavad oma kuued maha, aga kolm kuningat ei aja? – Mets, kuusk, mänd, kadakas“ (Häädemeeste, 1889); „Kõik muud moondavad ennast, aga kolm saarlast ei moonda ilmaski? – Saarlased on kuusk, mänd, kadakas, aga kõik muud on lehtpuud“ (Kose, 1891); „Kõik muu magava mütsita, kolm tükki magava mütsiga? – Pedakas, kuusk ja kadak.“ (Võnnu, 1897)

Pärimuslik looduskalender. Oma fenoloogilises arengus ja muutumises oli loodus ise põllutöodel kõige objektiivsem orientiir. Jälgitud on tunnuseid, nt tuule suund, pilvede kuju, lindude, loomade, putukate või kahepaiksete ning

roomajate tegevus. Veel 20. sajandil rehkendati optimaalset külviaega samuti ka külvinädalate ja kuufaaside järgi. Iga tahes jäävad meteoroloogilised orientiirid fenoloogilistele alla ning praktikas on puu- ja põõsaliikide osatähtsus külvi- aja ning saagikuse üle otsustamisel märksa suurem kui roht- taimedel. Külvid ajastati pungade puhkemise, lehtimise ja õitsemise aja ning tempoga. Liikide esirinnas on toomingas, pihlakas, õunapuu, mänd, kadakas, haab, näsiniin põliste põllukultuuride – odra, kaera, rukki ja lina puhul (Hiimäe 2010: 23–37). Mahlade liikuma hakkamist puutüves määrati toore puupulga vetteasetamisega – jälgiti, kas pulgake jääb ujuma või vajub põhja.

Keeldu ristipäeval oksa murda on kirja pandud ida-
poolsest Eestist.

Reliktsete külvinädalate kõrval on oluliseks peetud muidki orientiire. Kevadtalvisel madisepäeval – madude ja putukate ärkamise päeval „ei tohtin metsast puid maha raiuda ega ka mitte koju tuua. Kojutoomine, see oln irm-sasti ära keeltud. Kui sa puu koju tõid, siis tõid suve ka ussid koju... Kui ta puudega oli koju tuln, oln isa taal õues vastus ja ajan teda puid metsa tagasi viima. Ta oln kange ka ja pole puid metsa viin enam ühti. Sui polla ussa õues oln midagi.“ (Kaarma, 1940) Kõigesse maast kasvavasse puutumise keeld on kristlikus kultuuris üle kandunud kiriklikele tähtpäevadele, olles säilitanud tabulisuse. Nimetada võib elava puu raiumise keeldu jüripäeval ning hoiatust, et ristipäeval (s.o taevaminemispühal) ei tohi lille ega oksagi murda.

Koduõue puud on rahvausus sisendanud ja süvendanud kujutelma nende fataalsest seotusest inimese elukäiguga. Kui inimese tuttavasse koduringi ilmub keegi väljastpoolt – lind (nt kägu) või metsloom (nt nirk), võetakse teda kui endelist sõnumitoojat, ettekuulutajat. Õuepuu staatus on teistsugune, pikaajalisena saab ta meie alateadvuses ise koduringi osaks, lemmikpuuna või pereliikme nimepuuna otsekui isiku mõtteliseks teisikuks ja saatusekandjaks. Võib-olla tasub siinkohal mõelda ka sellele, miks paljud tänapäeval usuvad, et puul on hing.

HAAB

HAAVAPUU

Haab (*Populus tremula*) on meie kuuse-segametsade tavaline asukas. Suudab lageraielangile juurevõsudest padriku kasvatada, enne kui teised puuliigid sirguda jõuavad. Suudab kiiresti kasvada, tüve jämedaks paisutada ja pikaks venitada, varju jäävad võraoksad viskab aegsasti maha. Ladvaoksad, need on tal jäigad ja isekad. Kasvuaeg saab haaval varem täis kui teistel metsapuudel, haavataelik tungib ta tüvesse ja puu jääb põdema.

Mida kõike haavapuidust tehtud on: ühepuulootsikuid ehk haabjaid, heinaküünisid, mesitarusid, suuski, sauna lavalaudu, katusepilpaid, aialatte, rehavarsi, külvivakkasid, laastukorvisid, tuletikke (vt Viires 1975: 94 jj). Metsakooslustes on pehme puiduga haaval oluline koht. Koort ja oksid armastavad süüa põdrad, metskitsed, jänessed; jõekaldahaabu langetab meelsasti kobras ja kasutab oksid ehitustöödel. Karudele maitsevad kevadeti noorte haabade kasvud ja lehed, sügissuvel lendavad haavalatvadesse toiduvaheldust otsima metsised. Rähn toksib suure haava tüvesse pesakoopa, hiljem leiab seal kodu mõni suluspesitseja. Kui poleks vanu haabu, poleks ka lendoraval pesapaika.

Piibliainestikule toetuvate legendide isikustatud tegelaseks on haab saanud värisevate lehtede pärast (vt Hiiemäe 2008: 270–275). Need on haaval ümarad, nahksed, meenuvad rahatähti või õhukesi taalreid, miks muidu osutub rahvajutus üleloomulikul viisil saadud raha haavalehtedeks.

Haab läheb seest õoneks, igasugused loomad saavad sinna minna. Kellele tema on hea? – Mesilastele on. Haavapung, kui tekib, siis seal on see haavapunga tõrv. See on mesilastele hea. Nad koguvad seda taruvaiku ja siis on neil seda vaja. Painutamine on nii. – Noorel haaval on noored lehed, need on karul head magusad süüa. Ja selle jaoks, et neid kätte saada, siis vana karu painutab selle ladva alla ja üks noor ka õpib. Haab on ju rabe, tõmbab selle ladva katki, siis saab kätte. Haab puhastab korstent, see on väga oluline, läheb hästi kütte ka. Ja siis see, et ta kahiseb hästi. Ja üks omadus on veel. Kuda neid nimetatakse? – Kui raiud langi ja haab on peal, siis ta selle langi kasvatab kõik täis juurevõsusi. Haab on pehme lõigata, aga ise on küllalt kõva puu – ta ei mädane. Teed kuivast haavast aiapostid, peab mitu aastat vastu. (Iisaku, 2018)

Mees on nagu kuusepuu: vahetevahel praksub; naine on nagu haavahalg: alati sisiseb. (Iisaku, 1936)

Haava lehed värisuvad sellepärast, et naise keel on tehtud haavalehest ja naise keel ei seisa ka paigal. (Simuna, 1929)

Haaba märkan metsas alati, seal paistab ta oma hõbetavate lehtedega alati kuidagi selgelt silma. Haavalehte ei aja ka naljalt teiste puude lehtedega segamini. Klassikana meenub lugu värisevatest haavalehtedest, aga selle oleme kõik ilmselt kusagilt kirjandusest n-ö kaasa haaranud. (Võru, 2019)

Keegi teda ei ehmata, aga tema väriseb? – Haab. (Narva, 1992)

Kord tulnud ulgana jäneseid aava kallale. Aav tunnud juba kaugelt oma vanad vaenlased ära. Et neid seekord palju oli, tunnud ta suurt valu. Suures hirmus ja ahastuses värisenud puu nii, et lehed jäid tänini värisema. (Pühalepa, 1937)

Haavapuu mulle meeldib, on omapärane. Lehed pidid värisema seepärast, et nad lipnevad pika varre otsas. Eks jänes ole seetõttu haavikuemand, sest mõlemad on arad ja värisuvad – ühel lehed, teisel süda. Sügisel on puu punane. Kunda lähedal on haavapuidu tehas. (Viru-Nigula, 2018)

Haava lehed on ka kunsti tegemiseks hea materjal. Leht tuleb kas mitmeks kokku keerata või jääb niisama laialt ja siis hammastega saab vajutada sinna ilusaid mustreid. Tegime seda vigurit vahest kogu perega, et siis arvata, kellel kõige ilusam välja tuli. Õega poodi mängides olid märgistatud haavalehed meil rahaks. (Iisaku, 2018)

Haab nurisenud, et miks Jumal just teda on loonud jänes-tele söögiks ja mitte mõnda teist puud. Jumal vihastanud

ja öelnud, et ta ei saavat nüüd oma nurisemise pärast enam kunagi oma pääd painutada Jumala ees, vaid ta lehed pidavat nüüd alati suures hirmus värisema. (Urvaste, 1933)

Ükskord Jeesus läks haavapuu alla vihmavarju. Ta istus puu alla maha, aga puu hakkas talle viguripärast vett kaela raputama. Jeesus küsis: „Miks sa mulle vett kaela raputad?“ Haavapuu vastas: „Ma ei saagi teisiti, sest mu lehed värisuvad ja sellepärast tuleb vett alla.“ Aga ta lehed ei värisend sugugi iseenesest, vaid ta meelega raputas vett. Selle peale ütles Jeesus: „Kui su lehed värisuvad, siis ärgu olgu neil rahulist aega ilmaski, vaid värisegu alati.“ Siis läks Jeesus kuuse alla ja kuusk pakkus talle varju. Selle eest ütles Jeesus talle: „Sinu okkad jäägu alaliselt haljaks nii kaua kui sa elad.“ Nii siis ongi nüüd, et haavalehed värisuvad alati ja kuusel on alaliselt haljad okkad. (Paide < Türi, 1936)

Miks haava lehed alati värisuvad. Kord olnud Jeesus vihma eest varju läinud haava juurde ja palunud, et ta annaks peavarju. Haab aga öelnud, et ta kellelegi varju ei anna, isegi oma lapsed saadab ta kaugele. Jeesus vihastanud ja neednud, et saagu haavalehed iga väiksemagi tuulehoo läbi värisema. Sellest ajast peale väriseb haab alati, kui puhub või kerge tuuleke. (Kolga-Jaani, 1961)

Kui Juudas Kristuse ära andis, siis ta läinud linnavärava taha ja poonud enda haava otsa üles. Kui Jeesus oma ristiga säält mööda läinud, kukkunud Juudas haava otsast maha ja läinud lõhki. Siis hakanud haava lehed hirmu pärast värisema ja värisuvad sest ajast tänapäevani. (Häädemeeste, 1937)

Haavapuu lehed on seepärast katki, et vihane Vanapagan neid maha hakanud kiskuma, kui teistelt puudelt juba langenud olid, aga haaval veel küljes. (Karksi, 1960)

Miis oll lännu haava lõikama. Lõiganu haava maha ja tuu haav oll sadanu mehele pääle ja oll lõõnu mehe peris koolus. Nainõ oll iknu ja üülnu haavalõ nii: „Saagu su lehe nii vabisõma, nigu mu süa põrhilla* vabisõs!“ Tuustsaani vabisõsi haava lehe. (Rõuge, 1936)

* praegu

Haavalehed värisevad sellepärast, et nad on mõrtsukate kohutajad. Kui mõrtsukas läheb tapmise mõtetega ja kuuleb haavalehtede värisemise kahinat, siis ta kohe kokkub. (Märjamaa, 1937)

Kui Jumal kõik oli loonud, mis tarvis oli, tundis tont, kes tantsida armastas, puudust pilli üle ja kaebas selle üle Jumalale. See ütles: „No hakkame siis võidu pilli tegema.“ Tont lõikas puukoorest pilli, Jumal võtnud aga haavapuust lehe ja mänginud lehepilli. Võidetud tont vandus haavapuu ära. Kartusest tondi eest väriseda haava lehed vähimagi tuule käes. Sest ajast hüütakse lehepilli Jumala pilliks, koorepilli kuradi pilliks. (Võnnu, 1897)

Iidlase taat oli väga kõva muusikategija haavalehega. See pidi olema valitud leht, millega sai mängida. Kas ta noaga näksis need sakid ära või kui veiksed nad olid, seda ma ei tea. Tema siis mängis seda [laulab]:

„Türk, Austria ja Saksamaa
meid tahtvad puruks tallata.“

(Kadrina, 2018)

See oli 1965. aastal. Armastasin suveöödel jalutada koos sõbraga Saare järve ääres. Mõnikord käisime ka krahvikabelis. See paik tundus mulle alati veidi salapärasena. Vast natuke isegi kartsin seda kohta. Kuid samas lohutasin end

mõtetega, et oleme kahekesi ja minuga ei saa seal midagi halba juhtuda. Ükskord kõndisime taas kabelisse ja olime jõudnud päris haudade lähedusse. Seisatasime. Oli väga vaikne. Hämarus. Äkki algas metsa all kohutav plagin. Tundus, nagu oleks tõsnud tormituul ja kiigutanud tugevalt puude latvu, või jooksnud sealt läbi suur kari metssigu, või kihutanud meie poole hobused. Vaid mõned sekundid see kestis ja seejärel äkki vaikus. Vaatasin salakesi ümberringi, keda siin küll näha võiksin... ja seejärel kiiresti kella. Näitas südaööd. Pärast seda pole ma ühtki korda krahvikabelis käinud. Vastuküsimus selle loo jutustajale: „Aga kas sa seda oled märganud, et seal Saare krahvi matusepaigas kasvab vanu haavapuid? Just nii see plagin kostabki, kui tuuleõhk üleval haava lehtedest korraks üle käib.“ (Maarja-Magdaleena, 2014)

Ükskord arheoloogid tulid ja ütlesid, et kas te teate, et teil on siin Tondimägi. Mina küll ei teadnud. Siinsamas ligidal, mina teadsin kogu aeg, et see on Koplimägi. Minu ema küll ei teadnud, et Tondimägi, ikka Koplimägi oli. Kivikalm. Ja selsamal õhtul, kui surnuauto viis elukaaslase ära, olin siin üksi. Siinsamas Koplimäel on haavad. Ma ei ole kunagi kuulnud... Nisuke kohin oli siin metsas, midagi sellist ei ole enne ega pärast olnud, olgu tormid või... Nisuke tohutu kohin oli, nagu lein või. Ja oli vaikne, tuult eriti ei olnud. (Ambla, 2003)

Haava koorde, mille alla surnud mees, lõigatud noaga väike rist. Mida suuremaks kasvanud puu, seda suuremaks muutunud ka rist. (Viru-Jaagupi, 1939)

Haapsalus on üks suur haavasalu olnud, siis kaua aega on ta nimi ikka Haavasalu, aga seda on paha öelda, siis hakati ütlema Haabsalu. (Ridala, 1976)

Vaitas on Hiie talu, see olnud enne teises paikas, praeguse Päärna talu lähedal. Päärna talu juures on praegust ilus haavametsa salk, mis Päärna hieks hüütakse. Seal olla vanal ajal püha hiie salk olnud, kus vanad eestlased oma ebajumalaid teeninud. (Jüri, 1899)

Repnikus on üks talukoht nimega Hiiemetsa. Selle talu juures kasvasid kolm suurt haavapuud. Vanad eestlased käisid seal palvetamas, sest need puud olid eestlaste jumalad. Seal oli ka üks preester, kes jutlustas seal. Ta ütles jutluse sees: „Kuulge, kuidas haavad meiega räägivad!“ Haabade juurde töid inimesed toitu, raha ja vilja. Rahvas uskus, et haavad võtavad nende annid vastu. Aga kui rahvas oli haabade juurest ära läinud, korjas preester kõik annid ära ja võttis endale. Sellest tuligi Hiiemetsa talu nimi. See talu asub nüüd Salamäe all. Praegugi on need haavad veel alles selle talu juures. (Vaivara, 1939)

Ohvripuu vana haav seisnud Pihla küla Haavapere tänaval, olnud õige suur ja naelu täis peksetud. Torm lükanud ümber juba umbes 80 aasta eest. (Reigi, 1923)

Tšarovniki (kurjad nõiad) hakkasid pärast oma surma koju käima. Neile löödi haavapuust teivas läbi maa kirstu pääle. (Lutsi, 1930–1931)

Jaanipäevaks kinnitati lauda ukse ette haavateivas, et nõid ei saaks piima ära võtta. Akna peale pandi kive kaitseks nõia vastu. (Pihkvamaa, 1964)

Üks talumees läind hommikul toast välja ja näind, et värava-sambad olnud kõik võiga ära määritud. Noh, arvand siis kohe, et mis see muud on kui üks nõidus. Raiund kirvega posti ümbert killud maha, viind need ahju ja põletand haava-puudega ära. Sellel, kes seda kuntsi teinud, tahtnud teisele kahju teha, saand omal leib otsa. (Simuna, 1928–1929)

Kui hammas valutab, siis peab haavapuu küllest ühe tiku võtma ja sellega haiget hammast nenna kaua suskima kunni tikk veriseks saab, siis peab selle tiku ukse läve alla sügavale matma, et ära mädaneb. Siis ei jää see hammas ilmaski enam haigeks. (Tallinn < Kullamaa, 1894)

Aava urbade järele teadsivad vanaaegsed majapidajad kaera-saaki ette ütelda. Aga uue aja sõna ütleb: „Hari põldu, saad leiba.“ (Vaivara, 1895)

Vanasti peremehed vaatasid kaerakülvi aega: kui haavapuul lehed juba nii suured olid, et vares enam välja ei paista, kui puu peale lendab, siis olevat paras aeg hakata kaeru külvama. (Häädemeeste, 1978)

Kui kuulsust hakkas koguma igasugune ennustamine, sensitiivid ja kõiksugu nõiad jõudsid ka puude mõju valgustamiseni, siis tahtsin ka ise järgi proovida. Metsas olles nõjatusin vastu suurt ja jämedat haavapuud, et noh, nüüd tuleb tervis kui muidu. Olin kohe tükk aega vagusi ja tundsin, kuidas süda hakkas taguma, enesetunne läks nii halvaks, et istusin tükk aega maas ja sain aru, et puudel on tõesti suur mõju. Puude mõju, nii negatiivset kui positiivset, kasutan praegugi ja olen nende mõjus üsna veendunud. Nüüd teen seda vaid teadlikumalt. Olen oma tunde ja katsetuste järgi puud ritta seadnud. (Iisaku, 2018)

Koduõue või lähikonda igatseksin haaba, kuigi tal olevat õuepuuna halb aura. Nagu saarelgi. Haaba tahaksin sellepärast, et kohiseb ka vaikse ilmaga oma pikkade lehevarte tõttu. Ta oleks mul seltsiks – ikkagi keegi, kes häälitseb. (Järva-Madise, 2019)

JALAKAS

JALLAI

Varjataluv ja külmakindel jalakas (*Ulmus glabra*) võiks meil kõvade lehtpuude hulgas üsna tavaline liik olla, kuid ei tule kõne allagi, et mullastiku suhtes valivat jalakat võiks kohata soistel või leetunud muldadel. Kasvab üsna kõrgeks (20–30

meetrit või enamgi), on pikaealine, kuni 300 aastat (Laas 1987: 711–714). Ilusa puiduga jalakas on, nagu ta sugulane künnapuugi (*Ulmus laevis*) puutöötajatele vajalik ja otsitud. Mõlema liigi levikukaardil osutavad tingmärgid arvukuse kahanemisele (Kukk, Kull 2005: 348–349). Praegusaja lageraielangil ette jääva jalaka elu lõpeb küttepuuna. Nüüdseks on kohal ka jalakasurmaks nimetatav seenhaigus.

Rahvapärimeses äratav liik tähelepanu põlispuu-eas. Muistendimotiive kõndivatest, oma asukohta muutvatest hiidjalakatest või puuks muutunud pulmalistest peavad rahvaluuleteadlased väga vanadeks. Niisugune paigastliikuja nagu jalakas (või mõni jalakaks arvatud künnapuu) on meie puuliikide seas veel pärn, üksikjuhtudel ka saar ja tamm (nt tuhandeaastane Rannamõisa tamm Omedu-Kodavere tee ääres).

Üks tundmatute lehtedega puu on seal metsistunud õunapuu kõrvale surutuna kuidagi ülespoole võraga kasvanud. Vanem tütar selgitas välja, et ju see jalakas on. Vana, maha murdunud ja maasse vajunud, sammaldunud ja mädanenud okstega jalakas kasvab ka naabrite kinnistul, tema lähedusse on põllult maaparanduse käigus kive kuhjatud, nii tundub ta kuidagi unustatuna, aga paistab siiski eaka ja uhkena. No ja ega ma ikka päriselt ei teagi, kas räägin jalakatest või künnapuudest. (Võru, 2019)

Ükskord sain kuulda, et jalakal ja künnapuul tehakse lehtede järgi vahet. Et jalakal pidid „jalad all“ olema. See on nii, et võtad jalaka lehe, tal lähevad need lehesooned kaheks, nagu oleks jalad joonistatud. Vaatasin järgi, et on jah. See pidigi kindel tunnus olema. Ise ma olen ikka määranud selle järgi, et jalakaleht on katsudes kare ja üldiselt suurem kui künnapuul, ja lehe kuju on ju ka natuke teistmoodi tal. (Tartu, 2019)

Jalakas ei paindu nii hästi kui künnapuu. Jalakas on kasvintske. Hundijalapuu või mis ta on – ta on nii kõva. Kus kasvab jalakas ja pärn, siis tead, et seal on viljakas muld. (Iisaku, 2018)

Massu püha jalakas kasvand ennemuiste kaugel ühes külas. Esite olnd neid kolm venda. Nad kasvand üsna metsa ligi. Aegamööda akand külarahvas märkama, et jalakad metsa poole nihkund. Aga nihkumist põle keegi pealt näind. Ühel ööl kadund üks jalakas ära. Teisel ööl kadund teine ära ja kolmandal ööl lennand kolmas jalakas ära. See „sadand“ Väandra Massu maha. Et see taevast sadand puu oli, siis akati seda pühaks puuks pidama. (Vändra, 1937)

Võlla vallas keset Eassalu küla asub hiigla kivimürakatest koosnev kivimägi, nõndanimetatud Panga mägi. Säälnud vana muistne hiis ühes ohvrikiviga. Nimetatud hiietukk, nimelt jalakad, tõusnud muistsel ajal säält mingil põhjusel üles ja lennanud ära. Üks kukkunud maha sinna samasse külasse Nõmme talu õue, olnud läbimõõdult oma tubli süld, teine neist kukkunud Vanakülasse Eespere talu maa pääle, kolmas Põhara küla Oina põllule, neljas kuhugi Malda külasse ja ülejäänud Jõõpre Lavassaare mäele. Kohale, kust hiis lendu tõusnud, jäänud sügav auk järele. Vanasti olnud see nii sügav, et inimesele üle pää võinud tulla. Nüüd ei ole sääln enam vett ollagi ning rahvas nimetab seda hiieauguks. Nõmme õue kukkunud jalakas olevat käe ulatuses seest õõnes ja mäda. 40 aastat tagasi minu vana-vanaonu pistnud talle mingi tuju tõttu tule otsa. Läind põlema kui tungal, põlenud läbi ja kukkunud mürinaga ümber, terve küla värisenud. Süllapikkune känd jäänud veel püsti. Eespere maa pääle kukkunud jalakas raiutud 50 aastat tagasi minu vana-vanaisa poolt maja ehituse ajal, kes mingi tuju

tõttu sinna maja tahtnud ehitada. Nimetatud talu õues asub veel praegugi hää mürakas jalakas, rinnamõödust ring 3,80 meetrit. See olevat selle suure jalaka poeg. Teised jalakad on vist hävinenud. (Audru, 1939)

Savalduma pulmajalakad. Rahva seas liikus Tamsalu kandis niisugune jutt. Seal lähedal on kuivaks jäänud Einjärv. Tema kaldal on Savalduma küla. Seal Savalduma küla ja Einjärve vahel on üks väike mäerinnak ja selle all on terve rida selliseid erilisi puid, mis kunagi ei lähe õieti lehte, nad on nii poolraagsed, mingisugused vaevakase lehe suurused lehekesed ilmuvad sinna, aga tegelikult on nad suured ja kõrged puud. Ja need puud asuvad paariviisi, terve suur hulk üksteise kõrval ja üks puu on reast väljas. Siis rahva seas räägitakse nii, et pulmasaaja sõitnud sealt. Pulma peigmeהל olnud teine pruut, keda ta hüljanud, ja võttis uue. Nüüd, kui pulmasaaja sealt läbi sõitis, tulnud see mahajäetud pruut tee äärde. Peigmees jooksnud talle saanist vastu. See mahajäetud pruut sajatanud terve selle pulmasaaja täie inimesi kõik puudeks ja see üksik puu, mis on reast väljas, see on see peigmees. Ja rahvas räägib veel nii, et neid puid ei või keegi saagida ega raiuda. Nad olevat nii kõvad, et terariistad pääle ei hakka. Üks vanamees kord hakanud ühte raiuma ja saagima ja välk olnd ta maha löönud. (Anna, 1977)

Otsime Savalduma pulmajalakaid. Nad ei ole tee ääres, nagu puuks muutunud pulmalised peaksid olema. Järeldan, et tee käis ammustel aegadel karstiala piiri pidi. Siin on kruusarähane vall ja ühelpool madal ärarännanud järve äärne rohuma, teiselpool kõrge, anemoonidega põndak, kus veel hiljuti oli heina tehtud. Tõtt-öelda on tee piki karstiala piiri palistatud piirirandil kasvavate puudega, neist paljud